
ARTICLES

Diferències de gènere en la percepció i preocupació mediambiental¹

Janet H. Momsen

University of California, Davis
Department of Human and Community Development
One Shields Avenue, Davis, CA 95 16 USA
jdmomsen@schilling.ucdavis.edu

Data de recepció: octubre 1998
Data d'acceptació: setembre 1999

Resum

L'última dècada del mil·lenni ha estat testimoni del gran interès suscitat per l'anàlisi de la interacció entre el gènere i el medi ambient i pels impactes de gènere de les polítiques mediambientals. Molt sovint s'afirma que la relació de les dones amb el medi ambient és «especial» i que estan més motivades que els homes a treballar en la millora de la sostenibilitat mediambiental. Aquest article examina aquesta afirmació d'una forma croscultural, i aborda un ampli ventall de debats que fan referència a la relació entre agència, estructura, coneixement i poder, i les formes com s'han conceptualitzat i explicitat aquestes interrelacions en un món globalitzat.

Paraules clau: gènere, ecofeminisme, percepció mediambiental.

Resumen. *Diferencias de género en la percepción y preocupación medioambiental*

La última década del milenio ha sido testimonio del gran interés suscitado por el análisis de la interacción entre el género y el medio ambiente y por los impactos de género de las políticas medioambientales. A menudo se afirma que la relación de las mujeres con el medio ambiente es «especial» y que están más motivadas que los hombres por trabajar en la mejora de la sostenibilidad medioambiental. Este artículo analiza esta afirmación de una forma croscultural, y aborda un amplio espectro de debates que hacen referencia a la relación entre agencia, estructura, conocimiento y poder, y las formas como se han conceptualizado y aplicado estas interrelaciones en un mundo globalizado.

Palabras clave: género, ecofeminismo, percepción medioambiental.

Résumé. *Différences de genre dans la perception et la préoccupation de l'environnement*

La dernière décennie du millénaire a été témoin d'un grand intérêt pour l'analyse de l'interaction entre le genre et l'environnement et pour l'impact des politiques environnementales sur le genre. Il est souvent dit que la relation des femmes avec l'environnement est «spéciale» et qu'elles sont plus motivées que les hommes pour améliorer la soutenabilité de l'environnement. L'article analyse ces affirmations d'une manière crosculturelle. Il aborde un large spectre de débats, d'une part sur la relation entre agence, structure, connaissance

1. Traduït de l'original anglès per Soledad Morales i Pérez.

et pouvoir et d'autre part sur les formes sous lesquelles ces interrelations ont été conceptualisées et appliquées dans un monde globalisé.

Mots clé: genre, ecoféminisme, perception de l'environnement.

Abstract. *Gender Differences in Environmental Concern and Perception*

The final decade of the millennium has witnessed increasing interest in the analysis of women / environment interaction and the gendered impact of environmental policies. Much of the contemporary work on examining gender differences in environmental perception is driven by an interest in understanding women's role in the environmental movement and in harnessing them as «managers» of the environment. This paper examines this assertion cross-culturally, and drawing on case studies from the global South for illustration, engages with a long standing set of debates concerning the relationship between agency, structure, knowledge and power and the ways in which these interrelationships have been conceptualized and operationalized in a globalizing world.

Key words: Gender, Ecofeminism, Environmental perception.

Sumari

Introducció

L'última dècada del mil·lenni ha estat testimoni del gran interès suscitat per l'anàlisi de la interacció entre el gènere i el medi ambient i pels impactes de gènere de les polítiques mediambientals. Conferències com l'*Assemblea Global de Dones i Medi Ambient*, celebrada a Miami el mes de novembre de 1991, i el *Fòrum Global*, que va tenir lloc a Rio de Janeiro el juny de 1992, estaven dirigides tant als activistes del desenvolupament com a l'audiència popular. L'Agenda d'Acció 21 que va resultar d'aquestes conferències és una crida a la col·laboració feminista en l'acció mediambiental i va més enllà de la posició oficial de la UNCED sobre dones i medi ambient recollida al capítol 24 de l'Agenda 21, el pla d'acció global adoptat a la Conferència formal de les Nacions Unides a Rio de Janeiro (Martin-Brown i Ofosu-Amaah, 1992). El capítol 24, però, és un gran pas endavant en les actituds per part dels governs signataris, malgrat que limitat per la inèrcia estructural de la formulació de la política oficial, i per un enfocament del desenvolupament sostenible basat en els recursos (Kettel, 1993).

En moltes parts del món, les dones participen en l'activisme mediamientalista de base (Rocheleau, Thomas-Slayter i Wangari, 1996). Les dones han lluitat en contra dels residus tòxics locals (Miller, Holstein i Quass, 1996; Bru-Bistuer, 1996) i contra la destrucció de les selves (Wastl-Walter, 1996; Campbell i altres, 1996; Sarin, 1995; Nesmith i Radcliffe, 1993). Molts i moltes, les vaques sagrades de l'ecofeminisme segons Jackson (1995: 126), han vist aquestes actituds i la gran importància dels moviments socials, com el moviment Chipko a l'Índia o el moviment keniata del Greenbelt (Momsen, 1991), com la prova que la natural proximitat entre les dones i la natura les fa més sensibles que els homes a les qüestions mediambientals, la qual cosa dona lloc a la ideologia de l'ecofeminisme (Shiva, 1989; Mies i Shiva, 1993).

Però malgrat que molts d'aquests moviments de base són fonamentalment humanitaris, plurals i activistes, les organitzacions de dones no són inherentment ni altruistes ni mediambientalistes (Jackson, 1993). El moviment Chipko, lluny de demostrar els llaços entre les dones i les necessitats ecològiques de la seva regió, va ser en realitat «part d'una protesta camperola més àmplia. Els Chipkos poden ser considerats defensors d'una moral econòmica conservadora [...] més que no pas dels arbres en si mateixos» (Jackson, 1994: 139).

McStay i Dunlap (1983) suggereixen que la poca informació existent sobre les diferències de gènere en la percepció i la valoració del medi ambient als Estats Units tendeix a mostrar que malgrat que les dones s'interessen més pel medi ambient que no pas els homes, tenen un menor activisme polític en aquests temes. S'ha demostrat com les distincions basades en el gènere en relació amb les prioritats mediambientals són modestes i com la direcció d'aquestes diferències han variat d'estudi en estudi. La investigació sobre les comunitats rurals en el Sud molt sovint mostra diversos llaços entre la percepció dels atributs del medi ambient i el gènere (Leach, Joeques i Green, 1995). D'aquesta manera, sembla que no es pot dibuixar cap conclusió ferma sobre les diferències de gènere en la percepció general dels problemes mediambientals, per la qual cosa es necessiten més anàlisis i explicacions sobre aquesta àrea d'estudi.

Molta part del treball contemporani dedicat a examinar les diferències de gènere en la percepció mediambiental està guiada per l'interès d'entendre el paper de les dones en els moviments mediambientals i per convertir-les en les «màners» del medi ambient. Molt sovint s'afirma que la relació de les dones amb el medi ambient és «especial» i que estan més motivades que els homes a treballar en la millora de la sostenibilitat mediambiental. Tot això ha estimulat les agències de desenvolupament a assumir una sinergia entre les dones i el medi ambient per distribuir l'ajuda, amb el resultat que «hi ha riscos seriosos d'afegir simplement el medi ambient a la ja llarga llista de responsabilitats femenines, instrumentalitzant les dones com un recurs de treball barat i desqualificat» (Leach, Joeques i Green, 1995: 7).

Aquest article examina aquesta afirmació d'una forma transcultural, i dibuixant il·lustracions a través d'estudis de casos a països del Sud, aborda un ampli ventall de debats que fan referència a la relació entre agència, estructura, coneixement i poder i les maneres com s'han conceptualitzat i explicat aquestes

interrelacions en un món globalitzat. A més, suggereixo que hem d'anar més enllà d'un simple enfocament de dones, i considerar les responsabilitats diferenciades pel gènere, els drets i els rols en la gestió mediambiental. Un enfocament de gènere en els temes mediambientals ens pot permetre identificar interessos separats, complementaris o enfrontats de forma que podem arribar a millores en la sostenibilitat i equitat de les polítiques mediambientals.

Començo examinant el discurs ecofeminista tal i com ha estat percebut pels geògrafs i geògrafes i altres científics socials. Molts geògrafs i moltes geògrafes han rebutjat la posició ecofeminista i n'han preferit una altra que està més situada en la realitat de localitats específiques, però altres han argumentat que adoptar una posició obertament ecofeminista pot donar suport a una agenda de política ecològica feminista. Seguidament faig una revisió de les bases de les diferències de gènere en els valors i la percepció mediambiental, tant als països industrialitzats com als subdesenvolupats, en relació amb els canvis en les relacions de gènere, considerats a una escala local i nacional. D'aquesta manera, tenint en compte la pràctica de la vida diària en llocs particulars, es deconstrueixen les proposicions filosòfiques bàsiques de l'ecofeminisme.

Ecofeminisme

«Explicat d'una forma senzilla, l'ecofeminisme és un moviment que estableix connexions entre l'ambientalisme i el feminisme: més concretament, utilitza la teoria que les ideologies que autoritzen les injustícies basades en el gènere, la raça i la classe estan relacionades amb les ideologies que aproven l'explotació i la degradació del medi ambient» (Sturgeon, 1997: 25). Amb aquestes paraules Noel Sturgeon ofereix una definició bastant àmplia i aparentment innòcua de l'ecofeminisme, malgrat que els treballs més recents sobre gènere i medi ambient fets per geògrafs i geògrafes (Rocheleau, Thomas-Slayter i Wangari, 1996; Seager, 1996) i per altres científics socials (Agarwal, 1992; Sachs, 1997; Leach, Joekes i Green, 1995) insisteixen a localitzar-la fora de l'ecofeminisme. Silvey (1998) suggereix que l'activisme polític s'ha volgut identificar amb l'ecofeminisme molt més que no pas ho han volgut fer els acadèmics, possiblement perquè les investigacions catalogades com a ecofeministes han estat excloses activament de les agendes acadèmiques (Gaard, 1994; Sturgeon, 1997), però argumenta que, en aquest moment històric, relacionar les nostres investigacions amb l'ecofeminisme pot contribuir a les fites mediambientals i polítiques del feminisme.

Sachs (1997) suggereix que tant l'ecofeminisme com els seus crítics se centren en tres temes principals:

- 1) la relació de les dones amb la natura;
- 2) les connexions entre la dominació de les dones i la dominació de la natura; i
- 3) el paper de les dones en la resolució dels problemes ecològics.

Les ecofeministes van ser les primeres a tractar aquests temes fa dues dècades². Ideològicament han argumentat que la separació entre natura i cultura és paral·lela a altres dualismes com femení/masculí, cos/ment i emoció/raó. La filosofia occidental relaciona les dones amb la natura, els cos i l'emoció, mentre que els homes estan associats amb la cultura, la ment i la raó. Es creu que les dones, pel seu paper tradicional de cuidadores i alimentadores, són mediambientalment més sensibles que no pas els homes. Se suggereix també que les similituds preconcebudes entre la passivitat i les qualitats de donar vida de les dones i la natura les fa vulnerables a la dominació masculina (Merchant, 1992).

L'ecofeminisme consisteix en diverses línies relacionades amb la connexió entre les dones i la natura. Dos principis centrals són la codominació de les dones i de la natura (Plumwood, 1993; Warres, 1990) i Shiva (1989) ho amplia per culpar la ciència occidental i les polítiques de desenvolupament colonials de l'impacte negatiu del desenvolupament econòmic, tant sobre el medi ambient com sobre la vida de les dones als països del Sud. L'ecofeminisme cultural emfatitza la importància de la relació amb la biologia per aproximar les dones a la natura, argumentant que els processos biològics femenins de l'embaràs i del part són la base del poder de les dones i de l'activisme ecològic. Aquests punts de vista han estat criticats per ser essencialistes, universalistes, reduccionistes i enfocats en l'espiritualitat individual. Aquestes crítiques es revisen breument en les seccions següents.

Alguns científics socials, especialment els que treballen sobre temes de desenvolupament, troben els enfocaments ecofeministes basats en la biologia especialment poc útils. Dianne Richeleau i col·legues (1996: 3) afirmen que existeixen «diferències de gènere reals i no imaginades en les experiències de, en les responsabilitats per, i en els interessos en la "natura" i el medi ambient [...] i aquestes diferències no estan arrelades *per se* en la biologia». Ells/es? prefereixen un enfocament d'ecologia política feminista que ofereix una perspectiva feminista a l'ecologia política, i «tracta el gènere com una variable crítica que determina l'accés i el control dels recursos, interactuant amb la classe social, la casta, la raça, l'ètnia en la determinació dels processos del canvi ecològic» (Rocheleau, Thomas-Slayter i Wangari, 1996: 4). Agarwal (1992) porta més enllà la crítica a l'universalisme i la visió antimaterialista de l'ecofeminisme, assenyalant que l'ecofeminisme fracassa en no considerar ni les diferències de classe ni de raça ni tampoc l'ocupació ni el context geogràfic. Ella, com Rocheleau i altres, insisteix dient que la comprensió de la relació entre les persones i el medi ambient requereix una crítica fonamentada en la realitat de la vida dels homes i de les dones. Ella proposa una posició teòrica alternativa a l'ambientalisme feminista basada en les pautes regionals de les diferències de

2. El terme *ecofeminisme* va aparèixer per primera vegada l'any 1974 a l'obra de Françoise d'Eaubonne *Le Feminisme ou la Mort* (París: Pierre Horay), però Sturgeon (1997: 203, n. 8) suggereix que el retard a traduir l'obra d'Eaubonne a l'anglès indica que el terme va ser inventat de forma independent en diferents parts del món al llarg de la dècada dels setanta.

gènere en les divisions del treball, la propietat i el poder (Agarwal, 1997). Sachs (1997) també emfatitza la importància de la diferència, suggerint que tant l'èmfasi postmodernista en el coneixement local més que no pas en les veritats universals (Parpart i Marchand, 1995) com el treball de Haraway sobre el coneixement (1991), que segons ella és sempre situat, expressat i parcial, són especialment útils per explorar la comprensió que tenen les dones del medi ambient. Uns altres critiquen l'enfocament exclusivament en les dones com a massa limitat, ja que fa invisibles els homes (Braidotti i altres, 1994; Leach, Joekes i Green, 1995). En el seu lloc, elles emfatitzen la importància d'entendre els processos en l'ús dels recursos i la seva estructuració segons les relacions de gènere. Així, demanen passar d'un l'enfocament de dones, medi ambient i desenvolupament (DMAD)³ cap a un altre de gènere, medi ambient i desenvolupament (GMAD).

Aquests enfocaments postmodernistes han estat criticats per desconsiderar el poder polític de l'ecofeminisme. Silvey (1998) considera les tendències universalistes de l'ecofeminisme com a unificadores. Malgrat tot, aquest enfocament és criticat perquè es tracta d'un punt de vista de persones de raça blanca i de classe mitjana, i Davis (1998) apunta que l'activisme de la majoria de les dones de minories ètniques dels Estats Units està basat en temes racials i de classe. A més, Seager (1993: 251-252) argumenta que l'ecofeminisme és inefectiu per aconseguir el canvi, ja que «existeix una tendència apolítica, acultural i ahistòrica de l'ecofeminisme que és especialment limitada [...] Per altra banda, l'ecofeminisme ha de portar les dones a l'activisme mediambiental. Però [...] no queda clar que l'ecofeminisme proposi una estratègia per al canvi polític més enllà d'una resposta personal a la crisi planetària».

L'ecofeminisme també tendeix a essencialitzar la natura en si mateixa. Considera que la natura engloba tots els aspectes ecològics del medi ambient, així com les necessitats i les capacitats naturals (biològiques) humanes. Leach i altres (1995: 3) argumenta que «equiparar "medi ambient" amb "natura" pot enfosquir les històriques i continuades transformacions que les persones han fet del paisatge, sovint dins de concepcions que consideren la societat i el medi ambient com a inseparables». Kate Soper (1999) suggereix que existeixen dos enfocaments sobre el concepte de natura que ella anomena, respectivament, aprovació-natura i escèptic-natura. El contrast es troba entre el discurs de l'ecologia i el de la teoria cultural postmodernista. Tots dos han emfatitzat els llaços entre la dominació de «la racionalitat instrumental» i la prolongació de diverses formes de discriminació de gènere i racial. Mentre que els ecologistes (especialment aquells que tenen una posició més «profunda») tendeixen a veure «la natura» com un domini de vàlua intrínseca, veritable o autèntica, alguns postestructuralistes i postmodernistes veuen la natura com un artefacte de la cultura. Els naturalistes escèptics com Macnaghten i Urry (1998: 15) argu-

3. N. de la T: Traducció de les sigles Women, Environment and Development (WED) i Gender, Environment and Development (GED), dos enfocaments diferents dins el corrent de medi ambient i gènere.

menten que «no existeix una natura singular com a tal, només natures» i que aquestes són «construïdes històricament, geogràficament i socialment». Aquest arguments minen encara més les excessivament tancades posicions de l'ecofeminisme.

Així, molts veuen l'ecofeminisme com un terme molt ampli i, malgrat algunes contradiccions contingudes en si mateix, Silvey (1998: 247) argumenta que pot actuar com «un punt de reunió útil per a un grup ampli d'acadèmics i activistes». L'ecofeminisme va ser presentat al fòrum global de Rio l'any 1992 com a generalitzable a totes les dones. Com apunten Braidotti i altres (1994: 164), va ser considerat com un mitjà per a l'augment de poder de les dones en el moment en què inverteix «les estructures de poder patriarcal i (posiciona) les dones en el nivell més alt d'una nova jerarquia ginocèntrica». A diferència de Silvey, però, aquests autors consideren (p. 165) que «malgrat el seu poderós potencial mobilitzador, aquest enfocament es pot convertir en una estratègia autoderrotista, en particular perquè ha marginalitzat altres enfocaments dins l'ecofeminisme i ha portat al desencantament de moltes dones dins el moviment mediambiental, associant-les amb les posicions ecofeministes».

Tant Rocheleau, Thomas-Slayter i Wangari (1996) com Leach, Joeker i Green (1995) posen de manifest les dificultats experimentades per molts investigadors per reconciliar els punts de vista de l'ecofeminisme amb les situacions quotidianes descobertes en el treball de camp. Tots aquests autors emfasitzen la necessitat de proporcionar un context local per a qualsevol estudi de gènere i medi ambient. Braidotti i altres (1994) suggereixen que el bioregionalisme, el qual ha sorgit de l'ecologia profunda (Cheney, 1987), és un intent per proporcionar una base espacial específica per a l'ecofeminisme a través de contextualitzar el desenvolupament en el medi social i natural. Kirk (1998: 192) argumenta que molt poques ecofeministes tenen en compte el sentit del lloc «possiblement perquè molts de nosaltres vivim en àrees urbanes o tenim una mobilitat relativament alta». Per altra banda, suggerir que certs grups culturals o socials tenen una afinitat natural amb la terra és igualment essencialista. Com afirma Devon Peña (1998: 7), «assumir que tots els *chicanos* tenen un fort sentit del lloc simplement perquè s'identifiquen a si mateixos com a *chicanos* és un error essencialista. No existeix res intrínsec en les diferents formes d'identitat *chicana* que pugui portar totes les persones d'origen espanyol o mexicà a connectar amb la protecció de la seva terra i que això sigui un recurs principal de la identitat ètnica col·lectiva». Així, l'ecofeminisme pateix de múltiples essencialismes, no només sobre les dones i els grups ètnics, sinó també sobre la natura i el medi ambient. Tenir consciència de les assumpcions anteriors fa possible desenvolupar un treball rellevant de base comunitària eludint arguments essencialistes sobre l'especificitat i la profunditat de les cultures basades en la terra.

A més, l'associació de les dones amb la natura no és un fenomen trans-històric i transcultural (MacCormack i Strathern, 1980). Tenint en compte una visió global, fer de l'afinitat dona-natura el fonament teòric de l'ecofeminisme és problemàtic. Huey-li (1993) posa de manifest que l'associació de les

dones amb la natura no és una opinió croscultural, ja que, a la societat xinesa, la natura en el seu conjunt no s'identifica amb les dones. Encara més, estem simplificant sobre manera l'etiologia dels problemes mediambientals tot culpant els homes per més del que hi ha al darrere de l'hegemonia masculina. Les crítiques postmodernistes, tant a l'ecofeminisme com al debat dones-medi ambient-desenvolupament, rebutgen les seves tendències universalitzadores i emfasitzen la importància del coneixement local i de les experiències concretes situades per comprendre les connexions de les dones amb el medi ambient.

L'ecologisme polític feminista com ha estat utilitzat per Rocheleau, Thomas-Slayter i Wangari (1996) considera moltes de les idees de l'ecofeminisme, però té en compte les crítiques mencionades anteriorment. Aquest enfocament s'ocupa de veure com el gènere interactua amb la classe, la raça, l'ètnia, la identitat nacional i el coneixement situat per determinar les experiències i els interessos sobre el medi ambient. Gwyn Kirk (1998: 178) sent que, malgrat que «una perspectiva ecofeminista potencialment pot relacionar l'opressió de les dones, el racisme, l'explotació econòmica i la crisi ecològica [...] amb una política d'oposició i resistència així com amb una política de reconstrucció i esperança», és dubtós que existeixi una perspectiva de l'ecofeminisme intel·lectualment coherent, consistent i identificable. En resposta a aquests dubtes ella advoca per «un feminisme ecologista materialista que se centri en les raons socials i materials de la preocupació i l'activisme mediambiental de les dones, que integri el gènere, la raça i la classe en les seves anàlisis, i que tingui una visió integral de la política espiritual» (Kirk, 1998: 179). Tant els punts de vista de Rocheleau i altres com els de Kirk són essencialment materialistes i no universals, però Kirk inclou a més l'espiritualitat, que, segons el seu parer, moltes ecofeministes no blanques no separen de la política. L'ecologia política feminista, possiblement combinada amb el feminisme ecologista materialista, proporciona un marc teòric més fort per als estudis de gènere i medi ambient que no pas l'acceptació general i acrítica del terme *ecofeminisme*. Jo suggeriria que la utilització d'un concepte tant caòtic, malgrat els arguments persuasius de Silvey, tendeix més a confondre que no pas a aclarir.

Contextualitzant les diferències de gènere en la consciència mediambiental

L'ecofeminisme considera el gènere en la consciència mediambiental, malgrat que els estudis actuals sobre les diferències de gènere en relació amb el medi ambient han estat relativament pocs, especialment aquells sobre la consciència nacional en l'àmbit i/o en els països del Sud. Molta de la informació existent actualment sobre aquestes diferències prové d'estudis que han examinat qüestions relacionades amb *problemes mediambientals locals*, especialment els que suposen un perill per a la salut i la seguretat de la comunitat (Blocker i Eckerberg, 1989; Brody, 1984; Hamilton 1985a, 1985b; Sarin, 1995; Shah i Shah, 1995). Aquests estudis han demostrat d'una forma contundent com les dones estan molt més preocupades per aquests temes que no pas els homes

(Mohai, 1992), però Leach, Joekes i Green (1995) argumenten que aquestes diferències són construccions socials. Les diferències de gènere en la percepció de *temes mediambientals* de caràcter *general*, que no són problemes específicament limitats al veïnat o a la comunitat (Arcury, Scollay i Johnson, 1987; Blocker i Eckberg, 1989; Momsen, 1993; Flaherty i Flipchuk, 1993), han estat menys clares i han variat d'estudi a estudi.

A causa de l'existència d'aquest buit entre la ideologia i les dades empíriques sobre les diferències de gènere en la consciència mediambiental, aquest article avalua explicacions alternatives d'aquestes diferències. Molt estudis s'han centrat en el gènere, els temes i l'activisme mediambiental en els països industrialitzats, però en aquest article farem algunes comparacions amb la percepció mediambiental segons el gènere als països del Sud.

Gènere i preocupació mediambiental a escala nacional i local

Les diferències de gènere en l'enteniment del medi ambient a diferents escales van ser evidents als estudis fets a les Barbados (taula 1) i a Tailàndia (taula 2).

Taula 1. Gènere i percepció mediambiental. Barbados, 1989.

Tema	% dones (N = 90)	% homes (N = 85)	% total (N = 175)
1. L'erosió del sòl és un problema seriós	48	74	61
Mostra de persones que viuen en una zona erosionada (N = 49)	45	62	62
Mostra de petits agricultors (N = 26)	66	83	75
Petits agricultors conscients de les mesures antierosió	46	46	46
2. Record de l'última erosió a St. Vincent	57	62	59
La cendra volcànica important per a la fertilitat del sòl	31	51	41
3. L'últim huracà més desastrós	9	18	13
4. El mar està cada cop més contaminat	48	56	52

Font: Treball de camp, 1989.

Taula 2. Gènere i percepció mediambiental al nord de Tailàndia.

Problema	% dones (N = 81)	% homes (N = 81)	% total (N = 162)
La desforestació és el major problema nacional	96	96	96
La desforestació és un problema local seriós	22	36	30
El control de l'erosió del sòl és important	36	47	41

Font: Flaherty i Filipchuk, 1993.

L'enquesta feta a Tailàndia sobre la desforestació inclou 81 homes i 81 dones de tres comunitats del nord de Chiang Mai, mentre que la de les Barbados se centra en l'erosió del sòl i correspon a 85 homes i 90 dones de quatre comunitats de la part nord de l'illa. A totes dues investigacions existeix molt poca diferència en l'edat i el nivell cultural dels homes i de les dones. En l'estudi realitzat a Tailàndia, el 96% tant d'homes com de dones van considerar que la desforestació era un problema seriós per a la nació (Flaherty i Lipchuk, 1993), mentre que a les Barbados el 74% dels homes i només el 48% de les dones van pensar que l'erosió del sòl era un problema nacional. A una escala local les diferències de gènere en la conscienciació dels problemes mediambientals van ser més marcades en totes dues investigacions, encara que el nivell d'aquesta consciència varia. Només el 36% dels homes i el 22% de les dones entrevistats a Tailàndia pensaven que la desforestació era un problema local seriós. A l'estudi de Barbados, per altra banda, en el districte més erosionat de Barbados, una proporció més baixa d'homes (el 62%) va expressar una seriosa preocupació sobre l'erosió del sòl com a problema local comparada amb el 74% que la van considerar com un problema nacional, mentre que una proporció més baixa de dones (el 45% comparat amb el 48%) pensaven que l'erosió del sòl era un problema local seriós. Aquests homes i dones residents en el fragmentat districte de Scotland, on l'esllavissament del sòl està escombrant carreteres i cases i que ha estat el centre de mesures de gran escala contra l'erosió durant trenta anys, eren menys conscients d'aquesta problemàtica que no pas aquells que vivien en altres parts de l'illa on l'erosió del sòl és més gradual i menys catastròfica. Aquests resultats inesperats podrien estar relacionats amb el fet que el govern ha proporcionat cases noves a les famílies que han vist relliscar la seva llar muntanya avall i, igual que les carreteres que van ser construïdes en lloc de les que van estar escombrades, les reposicions han suposat generalment una gran millora.

Rols de gènere i preocupació mediambiental

La presumpció que les dones estan més preocupades pels problemes del medi ambient que els homes es basa, en part, en l'argument que des de la infantesa les dones són socialitzades per ser alimentadores i cuidadores, és a dir, per desenvolupar una «mentalitat maternal» (Mohai, 1992). Les actituds de donar aliments que resulten d'aquesta socialització implica la preocupació sobre un ampli ventall d'assumpptes socials com la pobresa i la discriminació racial i una actitud més protectora vers el medi ambient que la dels homes. A més, s'ha hipotetitzat que les actituds derivades d'aquesta socialització es reforcen amb els rols de mares i de mestresses de casa assumides per les dones durant la seva vida adulta. Contràriament, en moltes societats els homes són socialitzats per ser els protectors i els proveïdors de la família. S'ha suggerit que aquesta socialització masculina produeix una «mentalitat mercantil» que dóna prioritat al creixement econòmic i al desenvolupament i que pot considerar la contaminació i/o la degradació ambiental com una conseqüència necessària del

creixement (Arcury, Scollay i Johnson, 1987; Blocker i Eckberg, 1989; McStay i Dunlap, 1983). Com en el cas de les dones, les actituds adquirides a través de la socialització poden ser reforçades encara més amb els rols de treballadors formals i proveïdors familiars assumits pels homes durant la seva vida adulta.

Els estudis empírics no han donat una resposta definitiva a l'interrogant de si realment les dones estan més interessades pel medi ambient que els homes. Les actituds poden estar influenciades pel tipus de problema, ja que algunes qüestions mediambientals són més subtils que nos pas dramàtiques. Els efectes de la pol·lució es fan evidents molt sovint de forma lenta amb el consegüent deteriorament de la qualitat mediambiental, la qual apareix típicament de forma molt subtil en el medi ambient viscut quotidianament. Com a resultat de la localització social de les dones com a màners del medi ambient domèstic i quotidià, són normalment elles les primeres a percebre els efectes de la pol·lució. Joni Saeger (1966) considera aquest rol social com el determinant principal per a l'organització primària portada a terme per les dones en les protestes mediambientals.

Les evidències que donen suport a l'impacte dels rols femenins i masculins han estat particularment limitades. Les enquestes sobre els efectes dels rols de parentiu, domèstics i laborals sobre les diferències de gènere en la preocupació han aportat evidències variades. Per exemple, Hamilton (1985a, 1985b), en els seus estudis sobre diferents comunitats de Nova Anglaterra, va trobar que les dones amb fills estaven preocupades d'una forma més significativa per la contaminació de les aigües locals provocades per deixalles tòxiques que les dones sense fills, o que els homes amb fills o sense. Per contra, Blocker i Eckberg (1989) van trobar que la paternitat o la maternitat no tenien cap efecte sobre les preocupacions ni dels homes ni de les dones de l'àrea d'Indianapolis respecte a la contaminació de l'aigua i de l'aire. Tampoc van trobar cap relació entre l'estatus de mestressa de casa o de treballadors a temps complet i les preocupacions per la contaminació.

En el meu estudi a les Barbados (Momsen, 1993), vaig trobar que existia menys diferència entre els homes agricultors i les dones agricultores en la seva preocupació per l'erosió del sòl que entre la població en general, amb un 83% dels homes i un 66% de les dones que consideraven l'erosió com un problema seriós. En la població agrícolta de les Barbados menys de la meitat dels habitants, tant d'homes com de dones, eren conscients de les mesures que es podien prendre per controlar l'erosió del sòl. En l'estudi de Tailàndia no va aparèixer una diferència significativa entre els gèneres sobre la importància donada al control de l'erosió del sòl, amb el 47% dels homes i el 36% de les dones que la consideraven molt important. Aquesta comparació demostra la manca d'alternatives laborals als pobles del nord de Tailàndia, mentre que a les Barbados, les dones no agricultores, totes amb fills, estaven molt més interessades pel medi ambient de la seva comunitat, especialment pels temes de contaminació provocats pel trànsit i pels problemes en la recol·lecció d'escombraries, que no pas pel perill general de l'erosió del sòl a nivell nacional.

Als Estats Units, Blocker i Eckberg (1989) van observar que els rols familiars i laborals estaven relacionats d'una manera inesperada amb les preocupacions per problemes mediambientals generals. Van trobar que el treball a temps complet dins el mercat laboral estava relacionat positivament més que no pas negativament amb un dels dos indicadors sobre l'interès mediambiental general. Aquesta pot ser una mesura indirecta de les diferències de classe i de nivell educacional. En un dels seus indicadors d'interès mediambiental els pares estaven situats en una posició inferior a la dels homes sense fills, mentre que en aquest mateix índex les mares es van situar en una posició més alta que les altres dones. En el seu estudi basat en una esquesta nacional als Estats Units, Mohai (1992) va descobrir que les dones puntuaven més alt que els homes en la percepció de la seriositat dels problemes mediambientals i de la reducció dels recursos, mentre que els homes estaven en una posició superior en l'índex que mesurava les actituds sobre la importància de la localització de recursos per a la protecció mediambiental. Va trobar també que les diferències de gènere en l'interès mediambiental era independent del paper econòmic de treballador remunerat a temps complet o de mestressa de casa.

Diferències de gènere en el coneixement de temes mediambientals

En els estudis sobre Tailàndia (Flaherty i Flipchuk, 1993) i les Barbados (Momsen, 1993) i en un estudi elaborat a Costa Rica sobre la percepció de riscos volcànics (Lemieux, 1975), les dones semblaven tenir menys consciència que els homes sobre les causes dels problemes mediambientals. A les Barbados, més de la meitat (el 51%) dels homes però menys d'un terç de les dones enquestades (31%) entenien que els rius de lava de les erupcions volcàniques de les illes veïnes eren crucials per mantenir la fertilitat dels sols coral·lins de l'illa (taula 1). A l'estudi tailandès tant els homes com les dones consideraven els assentaments il·legals com la causa més important de la desforestació, probablement pel gran ressò donat pels mitjans de comunicació (Flaherty i Flipchuk, 1993: 272). Així, estaven reflectint un punt de vista governamental que, al mateix temps, depenia dels interessos de la comunitat mediambiental global. Existien, però, diferències de gènere significatives en la percepció de la importància dels assentaments comercials i de la combustió de carbó com a causes de la desforestació i, en termes de relacions causals, entre la desforestació i els problemes de subministrament d'aigua i l'erosió del sòl als pobles tailandesos.

Molts dels estudis centrats en el món industrialitzat han tingut la tendència de centrar-se en els rols de gènere més que no pas en els efectes de les diferències en l'educació i en el poder en la presa de decisions. Als països pobres aquestes variables poden ser definitives. Tant en l'estudi de les Barbados com en el desenvolupat a Tailàndia, era menys probable que les dones reconeguessin les relacions de causa i efecte en el medi ambient. A les Barbados, on actualment existeixen més dones universitàries que homes universitaris, les diferències educacionals estan lligades estretament amb certs grups d'edat. Vàrem entrevistar

dones d'edat avançada que ens van explicar que no tenien cap coneixement d'un tema concret i que ens van dirigir cap als seus fills en edat escolar, els quals estaven molt contents d'explicar-nos els efectes de la desforestació de l'Amazones⁴. Aquest resultat està clarament relacionat amb la globalització de l'educació ambiental. Era també menys probable que les dones dels pobles tailandesos creguessin en les relacions causals, encara que el seu coneixement local hagi d'haver estat més gran que el dels homes a causa de les seves responsabilitats particulars dins de la unitat familiar. Per exemple, les dones més que els homes van ser incapaces de veure la relació existent entre la desforestació i la disponibilitat de plantes salvatges que normalment són recol·lectades per elles. L'errada en fer aquesta relació pot haver estat donada perquè aquestes plantes es recullen només per aportar una varietat alimentària, però no són un pilar bàsic de la dieta.

Tant a l'estudi de les Barbados com al de Tailàndia, les dones van admetre més que els homes la seva ignorància, i d'aquesta manera feia la impressió que aquests últims tenien més consciència mediambiental. S'ha suggerit (Flaherty i Flipchuk, 1993) que possiblement les dones tendeixen més a admetre que no coneixen la resposta a una pregunta particular, ja que la manca d'aquest coneixement no perjudica el seu estatus. Davidson i Freudenberg (1996) també qüestionen fins a quin punt són significatius els estudis de les relacions entre informació i interès mediambiental. La naturalesa problemàtica de la relació entre coneixement i interès els porta a concloure que qualsevol estudi que persegueixi trobar aquesta associació «necessita estar subjecte a un alt grau d'escepticisme científic» (Davidson i Freudenberg, 1993: 319). Una revisió de vint anys d'estudis sobre les diferències de gènere en l'interès mediambiental als Estats Units, ha mostrat que, malgrat que els homes generalment eren més conscients de la tecnologia, els activistes més sovint estaven «intencionadament desinformat» (Davidson i Freudenberg, 1996: 317).

La vulnerabilitat és una distinció important en la percepció dels riscos, i les dones són sovint les més vulnerables, ja que ni solen tenir els recursos necessaris per recuperar-se de les catàstrofes ni l'estatus dins de la comunitat per obtenir assistència. Això es pot observar clarament en un estudi sobre la percepció de riscos en una àrea afectada per activitat volcànica a Costa Rica. Els homes tendien a creure en les relacions causals com a prediccions de futures erupcions i a dependre de l'assistència oficial (taula 3). Una dona en edat madura va afirmar, en resposta a una qüestió, que havia tingut quinze fills i que era incapaç de pensar! Les dones van ser més fatalistes, creien que el seu únic recurs era la pregària, mentre que els homes van respondre amb acció, bé buscant assistència pràctica o bé deixant l'àrea.

Entre els petits agricultors de l'Índia occidental el rànquing d'interès va variar segons el tipus de problema mediambiental i va reflectir les diferències

4. Això està tenint un efecte local directe, ja que els sediments provinents de l'increment de l'arrossegament del riu Amazones provocat per la desforestació es dipositen a les Barbados i estan destruint molts dels esculls costaners.

Taula 3. Gènere i percepció dels riscos volcànics a Costa Rica.

	% homes (N = 91)	% dones (N = 79)
1. Percepció del riscos locals		
Riscos volcànics	5,5	1,3
Altres riscos naturals	16,5	7,6
Riscos socials	12,0	10,1
Cap	66,0	81,0
2. Espera que hi pot haver erupcions en el futur?		
No	12,1	15,2
Sí, en uns anys	29,7	13,9
Sí, no sap quan	28,5	1,5
Probablement no	29,7	49,4
3. Quan espera la pròxima erupció?		
Aviat (repetitiu)	14,3	25,3
Desconegut (fortuït)	59,3	53,2
En intervals regulars	19,8	7,6
Mai	6,6	13,9
4. Els terratrèmols, són precursors de les erupcions?		
No	51,6	31,6
Sí	34,1	40,5
Pot ser	14,3	27,8
5. Durant un terratrèmol jo...		
Sóc passiu/va	23,1	26,6
Estic alerta	23,1	7,6
Em preparo	24,2	22,8
Tinc por	29,6	43,0
6. Viure una erupció volcànica és una experiència		
Positiva	33,0	15,2
Negativa	67,0	84,8
7. Durant una erupció volcànica busco ajuda de		
Només Déu	6,6	17,7
Família i amics	60,4	70,9
Grups especials (Creu Roja, govern, etc.)	33,0	11,4

Font: Lemieux, 1975.

Taula 4. Diferències de gènere en la percepció de problemes mediambientals. Petits agricultors de Santa Lucía, Montserrat i Nevis (Índies occidentals).

Problema	Santa Lucía (1971)		Montserrat (1973)		Nevis (1979)	
	Dones (N = 10)	Homes (N = 47)	Dones (N = 22)	Homes (N = 44)	Dones (N = 30)	Homes (N = 70)
Transport i carreteres	60	36	18	23	17	7
Infeccions i malalties	60	68	73	55	73	63
Destrucció de les llavors pels animals	—	—	14	5	3	16
Restriccions d'aigua	40	38	36	41	23	17
Disponibilitat de terra	0	12	18	23	10	10
Tinença de la terra	10	6	0	5	0	1
Erosió del sòl	50	38	14	16	13	13
Sòl rocós	—	—	5	11	0	1
Cap problema	0	2	0	2	—	—

Font: Treball de camp.

de gènere en els rols socials, l'accés a l'aigua, als camins i a l'habitatge, als sols fèrtils i a l'assistència tècnica per fer front a infeccions i malalties, així com diferències mediambientals entre les illes (taula 4). Sobretot no hi va haver una diferència de gènere consistent en la percepció mediambiental entre les illes. Era menys probable que les dones pensessin que tenien problemes amb el seu medi agrícola que no pas els homes. Aquesta diferència, encara que subtil, probablement va ser donada per la general pobra qualitat de la terra de les explotacions portades per dones. Les dones agricultores, però, són conscients dels perills, tant per a elles com per als seus fills, de l'ús de pesticides i altres productes químics. Per tant, sempre que sigui possible, volen tenir un home que faci les feines de fumigació a les seves collites. Així, el seu gran problema generalment és trobar un home per fer-ho, ja que molts treballadors agrícoles no volen treballar per a una dona. A Trinidad, ja l'any 1978, les dones agricultores van expressar també la seva por a la contaminació química dels aliments i van vendre aliments ecològics als mercats dels pobles a un alt preu.

Diferències de gènere estructurals i conjunturals

Mohai (1992) suggereix que malgrat l'evidència del paper de les dones en l'activisme mediambiental comunitari, aquestes tenen una participació menor que

la dels homes en l'activisme a una escala nacional. Ell relaciona aquesta diferència amb factors estructurals i conjunturals més amplis i suggereix que es pot suprimir aquesta diferència portant un control per a la variació socioeconòmica. Stern i altres (1993) consideren en la seva anàlisi les diferències de gènere en base als valors socials. Pensen que les dones tendeixen a veure un món d'interconnexions inherents i accepten molt més que els homes els missatges que lliguen les condicions del medi ambient amb un perill potencial per a elles i els seus fills. Aquest concepte dona suport al fet que les dones tinguin més participació en temes mediambientals locals que no pas generals.

La influència de la política estatal es veu clarament tant a l'estudi de Tailàndia com al nostre treball a Yunnan, Xina. Els governs dels dos països han estat seguint una campanya de publicitat on s'emfasitzava el dany que la desforestació podria provocar en el medi ambient. A la Xina, als quatre pobles de muntanya estudiats, aquest missatge va ser acompanyat d'unes multes severes per als transgressors. De totes maneres, va ser més acceptada als pobles on els dirigents van emfasitzat també la necessitat de protegir el medi ambient i els recursos naturals locals. Als pobles més aïllats on no hi havia una presència de guàrdies forestals, existia un gran nombre de cases il·legals a la venda, malgrat que sovint no van ser construïdes pels propis vilatans. Sembla que els homes i les dones tant de Tailàndia com de Yunnan van absorbir de la mateixa manera el missatge governamental. A la Xina l'única persona que va considerar la necessitat de permetre els assentaments il·legals va ser una dona que tenia el seu marit a la presó per aquesta activitat.

A Costa Rica, l'Estat estava animant la població a marxar de la zona de perill propera al volcà oferint terra en qualsevol altre lloc. Molta gent va acceptar aquest oferiment, però un home vell va dir que es quedava a la part alta del volcà Irazú perquè li agradava veure els «focs artificials». En conjunt, el 33% dels homes i només el 15% de les dones van tenir una actitud positiva després de viure una erupció volcànica (taula 3). Aquestes diferències poden ser més un reflex de nivells individuals d'optimisme o pessimisme sobre el futur que no pas d'efectes directes del gènere.

Conclusions

En totes les societats els rols de gènere estan canviant. Als països industrialitzats cada cop té menys sentit separar els rols domèstics dels laborals. El treball de camp a les Barbados, Tailàndia i Xina ha revelat un declivi en les especificitats dels rols de gènere en el moment que les tasques domèstiques i les agrícoles estan esdevenint neutres respecte al gènere. A Tailàndia tant homes com dones actualment recol·lecten llenya, i les dones estan més implicades en les finances familiars i en la presa de decisions que no pas anteriorment (Flaherty i Flipchuk, 1993). En el moment que canvien els rols i esdevenen menys específics respecte al gènere, els arguments materialistes per explicar el grau més elevat de conscienciació de les dones sobre els problemes mediambientals a escala local arriben a ser menys persuasius.

Malgrat els forts arguments teòrics que suggereixen que les dones són més protectores del medi ambient i més conscients dels problemes mediambientals, les investigacions sobre les diferències de gènere en l'interès sobre el medi ambient han estat relativament pocs i generalment no han arribat a conclusions definitives (Mohai, 1992). Davidson i Fraudenberg, en la seva investigació desenvolupada l'any 1996, van indicar que només s'han trobat marcades diferències de gènere en l'interès mediambiental entre la població «blanca» amb un gran grup d'homes blancs caracteritzats «no només per un nivell anormal d'interès sobre els riscos ambientals, sinó també per una visió del món molt particular, que va des de posar en risc les persones sense el seu consentiment fins a rebutjar l'abolició de la pena de mort» (1996: 332). Ells conclouen que ha arribat el moment d'anar més enllà i no preguntar per què les dones es preocupen tant pel medi ambient, sinó almenys perquè alguns homes blancs no ho fan.

El recent treball de camp a les Barbados, Tailàndia, Costa Rica i Xina ha revelat només modestes diferències segons el gènere en els interessos mediambientals. Malgrat que les diferències existeixen, no mostren una postura pro medi ambient consistent en cap dels gèneres. Encara més, les afirmacions sobre aquests interessos poden reflectir rols socials de gènere i posicionaments, més que no pas diferències reals. Ben bé podria ser que les pressions sobre els recursos naturals provocades pel desenvolupament econòmic contemporani, els canvis en els rols de gènere i l'accés més gran a l'educació estan dissipant les pautes de les diferències de gènere en la conscienciació mediambiental establertes des de fa temps i que han format les bases de l'ecofeminisme, si han existit en cap moment, inclòs en les remotes comunitats rurals del Sud. Sembla que un fort enfocament feminista i local de l'ecologia política pot oferir una millor comprensió de la percepció mediambiental segons el gènere que no pas ho fa l'ecofeminisme.

Bibliografia

- AGARWAL, B. (1992). «The Gender and Environment Debate: Lessons from India». *Feminist Studies*, 18 (1), p. 119-158.
- (1997). «Gender, Environment and Poverty Interlinks: Regional Variations and Temporal Shifts in Rural India, 1971-91». *World Development*, 25 (1), p. 23-52.
- ARCURY, Thomas S.; SCOLLAY, Susan J.; JOHNSON, Timothy P. (1987). «Sex differences in environmental concern and knowledge: the case of acid rain». *Sex Roles*, 16 (9/10), p. 43-472.
- BLOCKER, T.; ECKBERG, Jean; ECKBERG, Douglas Lee (1989). «Environmental issues as women's issues: General concerns and local hazards». *Social Science Quarterly*, 70 (3), p. 586-593.
- BRAIDOTTI, R.; CHARKIEWICZ, Ewa; HÄUSLER, Sabine; WIERINGA, Saskia (1994). *Women, the Environment and Sustainable Development: towards a Theoretical Synthesis*. Londres: Zed Books.
- BRODY, Charles J. (1984). «Differences by sex in support for nuclear power». *Social Forces*, 3 (1), 209-228.

- BRU-BISTUER, Josepa (1996). «Spanish women against industrial waste. A gender perspective on environmental grassroots movements». A ROCHELEAU, Dianne; THOMAS-SLAYTER, Barbara; WANGARI, Ester (eds.) (1996). *Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences*. Londres i Nova York: Routledge, p. 105-124.
- CAMPBELL, Connie; THE WOMEN'S GROUP OF XAPURI (1996). «Out on the front lines but still struggling for voice. Women in the rubber tappers' defense of the forest in Xapuri, Acre, Brazil». A ROCHELEAU, Dianne; THOMAS-SLAYTER, Barbara; WANGARI, Ester (eds.) (1996). *Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences*. Londres i Nova York: Routledge, p. 27-61.
- CHENEY, J. (1987). «Eco-Feminism and Deep Ecology». *Environmental Ethics*, 9 (2), p. 115-145.
- DAVIDSON, Debra J.; FREUDENBERG, William R. (1996). «Gender and Environmental Risk Concerns. A Review and Analysis of Available Research». *Environment and Behavior*, 28 (3), p. 302-339.
- DAVIS, Malia (1998). «Philosophy Meets Practice: A Critique of Ecofeminism through the Voices of Three Chicana Activists». A PEÑA, Devon G. (ed.). *Chicano Culture, Ecology, Politics: Subversive Kin*. Tucson AZ: University of Arizona Press, p. 201-231.
- FLAHERTY, M.S.; FLIPCHUK, V.R. (1993). «Forest Management in Northern Thailand: A Rural Thai Perspective». *Geoforum*, 24 (3), p. 263-276.
- GAARD, Greta (1994). «Misunderstanding Ecofeminism». *Z Magazine*, 3(1), p. 20-24.
- HAMILTON, Lawrence C. (1985a). «Concerns about toxic wastes. Three demographic predictors». *Sociological Perspectives*, 28 (4), p. 463-486.
- (1985b) «Who cares about water pollution? Opinions in a small town crisis». *Sociological Inquiry*, 55 (2), p. 170-181.
- HARAWAY, D.J. (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. Nova York: Routledge.
- HARRY, Indra S. (1993). «Women in Agriculture in Trinidad: An Overview». A MOMSEN, Janet H.; CURREY, James (eds.). *Women and Change in the Caribbean*. Londres, Indianapolis: Indiana University Press; Kingston, Jamaica: Ian Randle, p. 205-218.
- HUEY-LI, Ley (1993). «A Cross-Cultural Critique of Ecofeminism». A GAARD, Greta (ed.). *Ecofeminism, Women Animals and Nature*. Filadèlfia: Temple University Press, p. 272-294.
- JACKSON, C. (1993). «Environmentalisms and Gender Interests in the Third World». *Development and Change*, 25(1), p. 649-677.
- (1994). «Gender Analysis and Environmentalisms». A BENTON, T.; REDCLIFT, M. (eds.). *Social Theory and the Global Environment*. Londres.
- (1995). «Radical Environmental Myths: A Gender Perspective». *New Left Review*, 210, p. 124-140.
- KETTEL, Bonnie (1993). «New Approaches to Sustainable Development». *Canadian Woman Studies/ Les cahiers de la femme*, 13 (3), p. 11-14.
- KIRK, Gwyn (1998). «Ecofeminism and Chicano Environmental Struggles: Bridges across Gender and Race». A PEÑA, Devon G. (ed.). *Chicano Culture, Ecology, Politics: Subversive Kin*. Tucson AZ: University of Arizona Press, p. 177-200.
- LEACH, Melissa; JOEKES, Susan; GREEN, Cathy (1995). «Editorial: Gender Relations and Environmental Change». *IDS Bulletin*, 26 (1), p. 1-8.
- LEMIEUX, Gilles (1975). *Human Responses and Adjustments to the 1963-65 Ashfalls of Irazú Volcano, Costa Rica: A Geographical Study of Environmental Perception*. Tesi doctoral inèdita. Department of Geography, University of Calgary, Canadà.

- MACCORMACK, Carol P.; STRATHERN, Marilyn (eds.) (1980). *Nature, Culture and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MACNAGHTEN, P.; URRY, John (1998). *Contested Natures*. Londres: Sage.
- MCSTAY, Jan R.; DUNLAP, Riley E. (1993). «Male-female differences in concern for environmental quality». *International Journal of Women's Studies*, 6 (4), p. 291-301.
- MARTIN-BROWN, Joan; OFOSU-AMAAH, Waafus (1992). *Proceedings of the Global Assembly of Women and the Environment «Partners in Life»*. Washington D.C.: UNEP and WorldWIDE Network, Inc.
- MERCHANT, C. (1992). *Radical Ecology: the search for a livable world*. Londres: Routledge.
- MIES, M.; SHIVA, V. (1993). *Ecofeminism*. Londres: Zed Books.
- MILLER, Vernice; HALLSTEIN, Moya; QUASS, Susan (1996). «Feminist politics and environmental justice. Women's community activism in West Harlem, New York». A ROCHELEAU, Dianne; THOMAS-SLAYTER, Barbara; WANGARI, Ester (eds.) (1996). *Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences*. Londres i Nova York: Routledge, p. 62-85.
- MOHAI, P. (1992). «Men, women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern and activism». *Society and Natural Resources*, 5 (1), p. 1-19.
- MOMSEN, Janet H. (1991). *Women and Development in the Third World*. Londres: Routledge.
- (1993). «Gender and environmental perception in the Eastern Caribbean». A LOCKHART, D.G.; DRAKAKIS-SMITH, David; SCHREMBI, John (eds.). *The Development Process in Small Island States*. Londres: Routledge, p. 57-70.
- NESMITH, Cathy; RADCLIFFE, Sarah (1993). «(Re)mapping Mother Earth: A geographical perspective on environmental feminisms». *Environment and Planning D*, 11, p. 379-94.
- PARPART, J.L.; MARCHAND, M.H. (1995). «Exploding the Canon: An Introduction/Conclusion». A MARCHAND, M.H.; PARPART, J.L. (eds.). *Feminism, Postmodernism, Development*. Londres: Routledge, p. 1-22.
- PEÑA, Devon G. (1998). «Introduction». A PEÑA, Devon G. (ed.). *Chicano Culture, Ecology, Politics: Subversive Kin*. Tucson AZ: University of Arizona Press, p. 3-21.
- PLUMWOOD, Val (1993). *Feminism and the Mastery of Nature*. Londres: Routledge.
- ROCHELEAU, Dianne; THOMAS-SLAYTER, Barbara; WANGARI, Ester (eds.) (1996). *Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences*. Londres i Nova York: Routledge.
- SACHS, Carolyn E. (ed.) (1997). *Women Working in the Environment*. Londres i Washington D.C.: Taylor and Francis.
- SARIN, M. (1995). «Regenerating India's Forests: Reconciling Gender Equity with Joint forest Management». *IDS bulletin*, 26 (1), p. 83-91.
- SEAGER, Joni (1993). *Earth Follies. Coming to Feminist Terms With The Global Environmental Crises*. Londres: Routledge.
- (1996) «Rethinking the Environment: Women and Pollution». *Political Environments*, 3, p. 14-16.
- SHAH, M.K.; SHAH, P. (1995). «Gender, Environment and Livelihood Security: an Alternative viewpoint from India». *IDS bulletin*, 26 (1), p. 75-82.
- SHIVA, Vandana (1989). *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. Londres: Zed Press.
- SILVEY, Rachel. (1998). «“Ecofeminism” in Geography». *Ethics, Place and Environment*, 1 (2), p. 243-251.

- SOPER, Kate (1999). *The Politics of Nature: Reflections on Hedonism, Progress and Ecology*. Ponència presentada al Berkeley Workshop on Environmental Politics, 26 de febrer.
- STERN, Paul C.; DIETZ, Thomas; KALOF, Linda (1993). «Value orientations, gender and environmental concern». *Environment and Behavior*, 23 (3), p. 322-348.
- STURGEON, Noel (1997). *Ecofeminist Natures: Race, Gender, Feminist Theory and Political Action*. Nova York: Routledge.
- WARREN, Karen J. (1990). «The Power and the Promise of Ecological Feminism». *Environmental Ethics*, 12 (2), 125-146.
- WASTL-WALTER, Doris (1996). «Protecting the environment against state policy in Austria. From women's participation in protest to new voices in Parliament». A ROCHELEAU, Dianne; THOMAS-SLAYTER, Barbara; WANGARI, Ester (eds.). *Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences*. Londres i Nova York: Routledge, p. 86-104.